

**O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus
ta'lim vazirligi
Qarshi Davlat universiteti**

MAGISTRATURA bo'limi Biologiya yo'nalishi 1-kurs magistranti

TO'RAYEVA AZIZANING

“BIOXILMA-XILLIK VA UNI MUHOFAZASI” FANIDAN

“DORIVOR O`SIMLIKLAR.”

MAVZUSIDAGI

KURS ISHI

Qarshi-2015

MAVZU: DORIVOR O`SIMLIKLAR.

REJA:

KIRISH.....	
1.O`ZBEKISTONNING O`SIMLIK QOPLAMI.....	
2. DORIVOR O`SIMLIKLARNI O`RGANILISH	
TARIXI..... .	
3. DORIVOR O`SIMLIKLARNING AYRIM	
TURLARI.....	
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.....	

Kirish.

Qadim-qadimlardan butun dunyo xalqlari va jumladan, O'zbekiston respublikasi va viloyatimizda ko'plab dorixonalar kundan-kunga ko'payib borayotganligi, turli xil dori vositalarini xarid qilishga chiqarilayotganligi fikrimizga dalil bo'ladi. Ular orasida tobora kengroq o'rinni egallayotgan o'simlik vositalari va quritilgan organlarini ko'plab uchratish mumkin. Keyingi yillarda sintetik dori-darmonlar o'rnini egallamoqda edi. Ammo tabiiy shifobaxsh dorivor o'simliklar dorixonalar peshtoqlarini qaytadan egallamoqda.

Ma'lumki, har qanday sintetik dori-darmonlar organizmga zararli ta'siri ko'plab tilga olinadi. Chunki bir kasallikni davolash uchun ishlatiladigan sintetik dori boshqa bir kasallikni keltirib chiqarishi, zaharlashi yoki unga zararli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ammo dorivor o'simliklardan tayyorlangan tabiiy dori-darmonlar inson organizmiga salbiy ta'sir ko'rsatmaydi.

Dorivor o'simliklar aholi o'rtasida keng ishlatib kelinadi. Odamlar, ko'pincha, ularni yig'ib oladilar va ulardan uy sharoitida o'zlari dori tayyorlab oladilar. Bunday hollarda o'simlik tarkibida moddalar borligini, ularning kimyoviy xossalarini bilmasdan tayyorlangan dorilar foyda o'rniga zarar keltirishi mumkin.

Alohida ta'kidlash joizki, ayrim zaharli o'simliklar tashqi ko'rinishiga ko'ra dorivor o'simliklarga o'xshasada, ammo ularning organizmga ta'sirini bilmasdan dori sifatida foydalanish ayanchli oqibatlarni sodir bo'lishiga sabab bo'lishi mumkin. Ayrim dorivor o'simliklar tarkibida kuchli ta'sir etuvchi zaharli moddalar mavjud. Ulardan tayyorlangan dorilarda zaharli moddalar miqdori meyyordan ortiq bo'lishi va zaharlanishga yoki boshqa turli kasalliklarga olib kelishi mumkin. Bunday zaharli dorivor o'simliklarga misol tariqasida adonis, bangidevona, isiriq, ko'knor, mingdevona, qirqbo'g'im, qoncho'p kabilarni ko'rsatishimiz mumkin.

Dorivor o'simliklarni yig'ib olish muddatlarini bilishning ahamiyati nihoyatda muhim, chunki ulardagi ta'sir etuvchi biologik aktiv moddalarning miqdori ularning turli rivojlanish fazalarida turlicha.

Shu sababli dorivor o'simliklarni yig'ish va ularda kasalliklarni davolash uchun qo'llashga nihoyatda ehtiyot bo'lish zarur.

Mamlakatimiz o'z mustaqilligini qo'lga kiritgach xalq xo'jaligining bu sohasiga alohida e'tibor berilmoqda. Barcha bajariladigan ishlar singari dori-darmon yetishtirish ishlarida ham tegishli ijobiy ishlar qilinmoqda. Shunga ko'ra viloyatimizda bugungi kunda mavjud bo'lgan dorivor o'simliklarni o'rganish va ularni maxsus o'rmon xo'jaliklarida yoki o'simliklarni yetishtirish bilan shug'ullanuvchi maxsus tashkilot va bog'larda bu o'simliklarni o'stirish va ko'paytirishni yo'lga qo'yish dolzarb muammo ekanligi barchamizga ma'lum

1.O`ZBEKISTONNING O`SIMLIK QOPLAMI.

O'zbekistonning o'simlik qoplami 3700 tadan ortiq o'simlik turlarini o'z ichiga oladi. O'simliklar turlarining 20% qismi – endemik turlardir (boshqa hech qayerda uchramaydi); ularning ko'pchilik qismi tog'larda o'sadi. Dashtlar va sahrolarning o'simlik olami asosan o'ziga xos butalardan tarkib topgan. Pasttekisliklarda daraxt, buta, o'tsimon o'simliklar kuchli rivojlangan. To'qaylar uchun qamish va qandim o'simliklari xosdir.

Tog' oldi tekisliklarining manazarlarida o'tlar o'sadi, daraxtlar yo'q, butalar asosan suv oqadigan joylarda uchraydi. Bu yerda piyozlilarning har xil turlari, lolalar, ravoch, safsargul o'sadi. Balandroq joylashgan tekisliklar – bu qoraqo'ng'ir tuproqlardagi quruq, turli o't o'simliklari o'sadigan dashtlardir. Toshli joylarda butalar ham o'sadi – bodom, kavrak, turli o'tlar.

Qir-adirlarda va past tog'li joylarda asosan qimmatbaho daraxt turi – zarafshon archasi o'sadi. Shuningdek bargli daraxtlar turlari ham keng tarqalgan: do'lana, chinor, jiyda, yovvoyi olma turlari, yong'oqlar, pista, qayin, terak, olcha turlari ham o'sadi. Past tog'li joylar butasimon o'simliklarga juda boy: archasimon butalar, na'matak, tavolga, yovvoyi uzum, zira juda mo'l. O'tlarning turlari ham juda xilma-xil: marmarak, zizifora, ravoch, shovul, lola va boshqa lolaguldoshlar, pskem piyozi (qimmatbaho dorivor o'simlik). O'rta baland tog'larda na'matak va boshqa butalar o'sadi. Baland tog'larda tuproqning faqat 30 % qismi o'simliklar bilan qoplangan. Bu yerda asosan tipchoq o'sadi.

2. DORIVOR O‘SIMLIKLARNI O‘RGANILISH TARIXI.

Shifobaxsh o‘simliklarning foydali xususiyatlarini qadim zamonlarda ham xalqimiz bilishgan va ulardan turli xastaliklarni davolash uchun foydalangan.

Shifobaxsh o‘simliklarni ko‘plari ilmiy o‘rganilib. tibbiyotda keng qo‘llanilmokda. Biroq hali tabobat olamiga mansub bo‘lgan ming-minglab o‘simliklarning sir-asnosidan bexabarmiz. Vaqti kelib insoniyat tabiat ehsoni bo‘lmish o‘simliklar bilan bog‘liq muammolarni yechadi.

Shifobaxsh o‘simliklarni o‘rganish haqidagi ilm eng ko‘hna, hozirda tez sur‘atlar bilan rivojlanayotgan fanlardan hisoblanadi.

Biz, inson o‘z hayotining ilk damlarida qanday shifobaxsh o‘simliklardan foydalanganligini bilmaymiz, lekin eng qadimiy qo‘lyozmalarda shifobaxsh o‘simliklar to‘g‘risida tushuncha va axborotlar qayd qilingan. Bundan 4 ming yil muqaddam Hindistonda shifobaxsh o‘simliklarni yig‘ish haqidagi ma‘lumotlar yozib qoldirilgan. Qadimiy Misrda ham shifobaxsh o‘simliklar haqida ma‘lumot bo‘lgan.

Shifobaxsh o‘simliklardan tibbiy maqsadlar uchun foydalanish borasida buyuk tabib, Abu Ali Ibn Sino “Al-qonun” asarida 900 ga yaqin o‘simliklarning shifobaxsh xususiyatlari va ularni ishlatish yo‘llari to‘g‘risida ma‘lumot keltiradi.

Hozirgi ilmiy tibbiyotda qo‘llanilayotgan dori-darmonlarning qariyb 40 foizidan ziyodini o‘simlik mahsulotlari tashkil qiladi. Ko‘pchilik shifokorning bergan ma‘lumotlariga qaraganda tabiat ne‘matlaridan olinadigan dori-darmonlar kimyoviy-sun‘iy yo‘l bilan olinadigan preparatlarga nisbatan afzalligi bilan ajralib turadi.

Respublikamizda dorixonalar bosh boshkarmasi tomonidan “Shifobaxsh giyohxonalar” ochib berilishining o‘zi dorivor o‘simliklarga bo‘lgan e‘tibor va katga talablardan dalolat beradi.

Mavjud giyohxonalarda shifobaxsh o‘simliklarning poyasi, bargi, ildizi. guli, g‘unchasi, mevasi, donasi, sharbati, qiyomi, toshchoyi, anbar moylarini ko‘rishimiz mumkin.

Halq tabobati tarixi juda uzoq-uzoq zamonlarga borib taqaladi. Inson tabiat ne'matlaridan baxramand bo'la boshlagandan boshlab tabiiy dorivor giyohlarni aniqlashda hayvonlar ustidan kuzatishlar ham yordam bergan.

Ayrim hayvonlar xastalanganda ma'lum bir o'simlikni iste'mol qilib tuzalib ketishgan. Masalan, echkilar kofeni ixtiro qilishga sabab bo'lgan bo'lsa, yaralangan kiyiklar mumiyo yoki kiyik o'tini aniqlashga yordam bergan.

Shifobaxsh o'simliklardan foydalanish o'zining qadimiy zaminiga ega. Bu zamin qadimiy Hind tabobatida boshlangan desak xato kilmaymiz.

Hind tabobati dori-darmonlar haqidagi ma'lumotlarni ulug' hakam Sushrut (eramizgacha bo'lgan IV asrda yashagan) "Lyur-veda" nomli mashxur kitobida 700 ta shifobaxsh giyoxlarga ta'rif-tavsif berilgan. U kitobda nomlari keltirilgan dorivor giyohlardan Hind tabobatchi- ligida hozir ham foydalanib kelmoqda.

Tibet tabobati dorivor o'simliklardan har xil xastaliklarni davolash "Chjud-shi" (to'rt asos) kitobini yaratdi. Tibet tabobati asta sekin Xitoy, Yaponiya, Mug'ilistonda keyinchalik Rossiya va Britaniyada tarqalgandi.

O'rta Osiyoda dorivor o'simliklardan foydalanish borasida Abu Ali Ibn Sino o'zining mashhur "Tib qonunlari" asarini yaratdi. Bu asarda 300 ga yaqin dorivor o'simliklardan usullari ko'rsatib berilgan.

Mashxur hokim Xorazmlik Abu Abdulloh ibn Muso al Xorazmiy, Abu Bakir Muhammad bin Zaxiriya ar-Roziy, Sharafuddin Abu Abdulla Muhammad ibn Yusuf Ilohiy, Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al Beruniy, Abu Mansur Buxoriylar tabobat ilmining rivojlanishga o'lgan hissa qo'shganlar.

Arxeologiya bo'yicha qazish ishlari shuni ko'rsatadiki Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz va boshqa shaharlarda qadimgi dorixonalar bo'lgan. Bu dorixonalarda asosan o'simlik va hayvonot dunyosidan olingan xom ashyolardan har xil dori-darmonlar tayyorlangan. Hind, Xitoy. Vyetnam, Tibet tabobatida qo'llaniladigan o'simliklarning ko'p qismi O'zbekistonning janubiy viloyatlarida o'sadi. Bunga qirqkuloq, rovoch, yalpiz, kiyiko't, mingbosh, olpor, zirk, zira turlari andiz va boshqa o'nlab o'simliklarni kiritish mumkin. Bundan tashqari efir moylariga va alkaloidlarga boy o'nlab hili o'rganilmagan o'simliklarni uchratish

mumkin. Ko'pchilik bu o'simliklarning urug'i va ildiz tugunaklarini kavlab oldirib alohida plantatsiyalar tashkil qilib, iqlimga moslashtirib ko'paytirish mumkin. Chunki iqlim Respublikamiz janubiy viloyatlarining iqlim sharoitlari bunga to'la to'kis imkoniyat yaratib beradi.

3. DORIVOR O'SIMLIKLARNING AYRIM TURLARI.

Dorivor o'simliklar xom-ashyo bazasini kengaytirish hech kechiktirib bo'lmaydigan dolzarb muammolardan hisoblanadi.

O'rta Osiyo xalqlari o'zlarning juda boy tabobatiga ega. Ammo xalq tabobatini o'rganish talab darajasida emas. Xalq tabobatida qo'llaniladigan dori-darmonlarni o'rganib, ularni keng yo'lga qo'yishimiz kerak.

Qashqadaryo viloyatida 10 dan ortiq dorixonalarda shifobaxsh o'simliklardan tayyorlangan dori-darmonlar bo'limi ishlab turibdi. Viloyat tumanlarida davolashga qaratilgan qator dorivor giyohlardan kasallarni davolash uchun tayyorlangan damlama bilan davolovchi fitobar ochilgan.

Achchiq bodom *Amygdalus bucharica* Korsh, bodomcha *A.Spinosissima* Bunge, Buyimodaron – *Achillea millefolium* z, Kichik bo'yimadaron – *Achillea abies* G, Gulxayri - *Althaea rhuticapa* Trantv Gazanda, chayono't - *Urtica dioica* L, Dalachoy - *H. perforatum* L, Dastarbosh – *Achillea Filipendulina* Lam, Jambil – *Bunium persicum* Fedt sch, Zubtutum - *Plantago lanceolata* L, Itburun - *Rosa canina* l, Kiyik o't - *Ziziphora persica* Bunge, Maymunjon - *Rubus calsius* l, Na'matak - *Rosa beggeriana* Schrenk, Otquloq - *Rumex confertus* Willdo, Pontik do'lana - *Crataegus pontica* C.Koch, Do'lana zardak - *C. Koralkovii* Sp, Toron - *Polygonum diaristatum* Aitch.et Hemsl, Tog' rayhon - *Origanum tutanthum* yontsh, Shotora-Fumaria vaillantii Loisel, Yalpiz - *Mentha asianica* Boriss, Qora zira - *Bunium capusii* Korol, Qizilpoycha - *Hupericum scabrum* L, Arpa bodiyon – *Pimpinella anisum* Caertn, Gulizardak - *Adonis turkestanica* Adol, Yerchoy – *Orthurus Kakanicus* Rgl et. Schmalh, Yovvoyi piyoz – *Allium* et Schmalh, Alqor - *Mediasia macrophull* Regel, Rovocho - *Rheum maximoviezii* Losensk, Qora andiz - *Jnula helenium* L, Sariq andiz - *J. macrophulla* Kar.et.Kir, Sumbul - *Ferula sumbul* Pol, Marmarak - *Salvia drobovii* Botsch, Shirinmiya - *Glycyrrhiza glabra* L, Shirach - *Eremurus regelii* Vved, Isfarak - *Delphinium rotundifolium* Afon, Qora zirk - *Berberis integerrima* Bunge, Qizil zirk - *Berberis nummularia* Bunge turlari mavjud.

Arpabodiyon–Pimpinella anisum caerth. Arpabodiyon o'simligi O'zbekistonning deyarli barcha tumanlarida ziravor va dorivor o'simlik sifatida ishlatiladi. Bu o'simlik ko'p yillik, soyabonguldoshlar oilasiga mansub o'tsimon o'simlik bo'lib, bo'yt 30-70 sm atrofida, poyasi tik o'suvchi, tukli, ko'p qirrali, yuqori qismi shoxlangan. Barglari yashil, ildizga yaqin poyaning pastki qismida joylashgan, uzun, uch bo'lakli, qirrasi tishsimon qirqilgan. Barglari poyada ketma-ket joylashgan. Gullari mayda, ko'rimsiz, murakkab soyabonga to'plangan bo'lib, oq yoki sariq rangli bo'ladi.

May-iyul oylarida gullaydi, mevasi qo'shaloq, pistadan iborat bo'lib, avgustda yetiladi.

Mevasi tarkibida 2-3% miqdorda oqsil va 16-22% moy bo'lganligi tufayli u qoramollar uchun to'yimli oziq hisoblanadi.

Ishlatiladigan organlari: mevasi urug'lari bo'lib, avgust va sentabrda yig'iladi. Tarkibida efir moyi bor. Efir moyining o'ziga hos hushbo'y hidi va shirin mazasi bor.

Tabobatda ishlatilishi: Xalq tabobatida arpabodiyon nafas organlarining yallig'lanish kasalliklarida balg'am ko'chiradigan vosita tariqasida astma xurujini yengillashtiradigan dori sifatida ishlatiladi. Bundan tashqari uni emizikli ayollar sutini ko'paytirish, chanqoqni qoldirish uchun, yel haydaydigan, o't haydaydigan, siydik haydaydigan dori tariqasida tavsiya etiladi. Shuningdek, ich ketar paytlarda ichaklardan qon ketayotgan mahallarda og'riqli hayz vaqtida ham buyuriladi.

Ilmiy meditsinada arpabodiyon mevasidan tayyorlangan dori-darmonlar qorin og'rig'ini (spazm) qoldirish, ichak faoliyatini yaxshilashda tavsiya qilinadi. Ular anatsid gastridni davolashda qo'llaniladi. Arpabodiyon moyi va mevasining damlamasidan yuqori nafas yo'llarining shamollash va qizamiq kasalligini davolashda foydalaniladi.

Arpabodiyon mevalaridan uy sharoitida damlama tayyorlash uchun bir choy qoshiq o'simlik mevasi bir stakan qaynoq suvga solinadi va 1 soat davomida damlab quyiladi, sovigandan so'ng suzib olinadi. Damlama uchga bo'linib, kun davomida ichiladi.

Bu shifobaxsh o'simlikdan konditer va parf. meriya sanoatida, holva tayyorlashda nonvoychilikda ham foydalanadi.

Arpabodiyon urug'idan olingan moy sovun pishirishda keng miqiyosida qo'llaniladi.

Oqqaldirmoq (ko'ka)–Tussilago farfara L.Sp.pe. Hali barg chiqarmasdan turib, erta bahorda gullaydigan ko'p yillik o'tsimon o'simlik. Ildiz poyasi uzun, sershoh, ingichka ildizlar chiqaradi. Poyalari cho'zinchoq – nashtarsimon shaklda, pushti qizil rangda bo'ladigan barglar bilan qoplangan. To'pgullari eni 2 sm keladigan savatcha ko'rinishda bo'lib, poyasining uchidan chiqadi, gullab bo'lganidan keyin so'lib qolib, osilib turadi. Gullari tillarang – sariq rangda. Mevalari to'rt qirralari cho'zinchoq urug'li mevalar, uzunligi 3-4 sm keladi. Aprel-may oylarida gullaydi, mevalari may-iyun oylarida yetiladi.

Sernam o'tloqlar, ariq soylar bo'ylari, daryo vodiylaridagi shag'al-toshli yerlarda o'sadi.

Qashqadaryo, Toshkent, Farg'ona, Samarqand va Surxondaryo viloyatlarida o'sadi.

Umumiy tarqalishi: O'rta Osiyo, Kavkaz, Sibir, Kichik Osiyo, Eron, Kashmir, Shimoliy Amerika, Qashqadaryo viloyatining adir va tog' zonalarida tarqalgan.

Ximiyaviy tarkibi: Bu o'simlikning barglarida achchiq glyukozidlar, flavonoidlar, sistosterik, saponinlar, alkaloidlar, karatinoidlar, vitamin S, organik kislotalar, polisaxaridlar, shilimshiq moddalar bilan oshlovchi moddalar va boshqalar bor. Gullarida farodnol, ornidiol, fitosterinlar va oshlovchi soddalar topilgan.

Ishlatiladigan organlari: bargi, guli.

Ta'siri va ishlatilishi. Xalq tabiatida bu o'simlik qadimdan balg'am ko'chiruvchi vosita tariqasida ma'lum bo'lgan. Qaynatma va damlamalari, yo'talish, bronxial astma vaqtida, shuningdek, turli kasalliklarda siydik, o't haydaydigan, terlatadigan vosita sifatida qo'llaniladi, dezinfiksiyalaydigan va yallig'lanishga qarshi ta'sir ko'rsatadigan vosita tariqasida ishlatiladi, yangi barglari va ildizlarining suvi sil, bezgak kasalliklarida buyuriladi. Teng miqdordagi

Oqqaldirmoq va qichitqi o't barglaridan tayyorlangan qaynatmani soch to'kilganda va boshni qazg'oq bosganida bosh yuvish uchun tavsiya etiladi.

Ilmiy tabobatda bu o'simlik bargida shilimshiq moddalar bo'lganligi tufayli uning shilliq pardalariga o'rab oluvchi ta'siri aniqlangan. Tarkibida mavjud saponin va organik kislotalar balg'amni yumshatish, suyultirish va chiqib ketishini osonlashtiradi.

Oddiy ermon - Artemisia vulgaris L.Sp.pe. Bo'yi 180 sm gacha boradigan kulrang – kumushsimon tusli, ko'p yillik o'tsimon o'simlik. Ildiz poyasi ko'p shoxli bo'lib, qo'ng'ir rangli ildizlar chiqaradi.

Poyalari qirrali, to'g'ri o'sadi, ba'zan qizg'ish tusda ham bo'ladi. Barglari navbatma-navbat joylashgan poyasining uchiga tomon kichrayib boradi, ustki tomoni to'q yashil rangda, yalang'och, pastki tomoni oqish tuklar bilan qoplangan. Pastki va o'rtadagi bargari ellipssimon yoki tuxumsimon shaklda bo'lib, uzunligi 10 sm gacha boradi. Gullari mayda ro'vaksimon to'pgul hosil qiladi. Mevasi dugsimon shaklda bo'ladigan, yashil-qo'ng'ir rangli meva, uzunasiga ketgan egatgalari bor, bo'yi 1.7 mm keladi.

Iyul oyida gullab, sentabr oyida meva tugadi.

Tekisliklardan tog'larning o'rta qismigacha bo'lgan joylarda o'sadi. O'zbekistonning hamma viloyatlarida uchraydi.

Umumiy tarqalishi: O'rta Osiyo, Sibir, Kavkaz, Mangoliya, Afg'oniston, Xitoy, Yaponiya, Hindiston, Shimoliy Amerika.

Ximiyaviy tarkibi: Bu o't tarkibida 0.6% ga qadar efir moyi va alkaloidlar bor. Efir moyining tarkibiga sineal va borneal kiradi. Barglarida bundan tashqari, talaygina karotin va askorbinat kislata bo'ladi. Ildizlarida ham efir moyi bor.

Ishlatiladigan organlari: o'ti va ildizi. Bu o't xalq tabobatida va zamonaviy tabobatda ancha ko'p ishlatiladigan shifobaxsh o'simlikdir. Xalq tabobatida taxajni quyonchiq kasalligida, talvasalarga qarshi, homilador taksikozlari, nevrалgiyalarda, shuningdek zahar kuchini kesadigan va umuman quvvatga kirgizadigan vosita tariqasida ishlatiladi. (har safar 3-5 g miqdordagi o'tdan qaynatma tayyorlab ichish buyuriladi). Ibn Sino bu o'tdan buyrak tosh kasalligi, bachadon yaralariga davo

qilish, tug'ruq faoliyatini jonlashtirish uchun foydalangan, uni bosh og'rig'i va tumovga qarshi ishlatgan.

Bu o't ildizlari va poya-barglaridan spirtida tayyorlangan ekstrakt me'da, ichak-bachadon raki kasalliklarida qo'llanilgan.

Zamonaviy tabobatda bu o't qaynatmasini tinchlantiruvchi va talvasalarga qarshi vosita tariqasida quyunchiq, nevrastil, meningit va boshqa asab kasalliklarida ishlatiladi. Bundan tashqari taxaj qaynatmasini har xil organlar ayollarda bo'ladigan turli kasalliklar (xususan, hayz buzilishi) da ishlatish, qon to'xtatuvchi, issiqni tushuruvchi, yara jarohatlarini bitiruvchi, shuningdek tug'ruqni tezlashtiruvchi va og'riqsizlantiruvchi vosita tariqasida qo'llanish tavsiya etiladi.

Ermon, shuvoq - Artemisia absinthium L. Bo'yi 150 sm gacha boradigan kulrang-kumushsimon tusda bo'ladigan ko'p yillik o'tsimon o'simlik, o'ziga hos kuchli hidi bor. Ildiz poyasi qayta shoxlanadigan o'q ildiz chiqaradi. Poyalari to'g'ri o'sib, ustki qismidan shoxlanadi. Ildiz yoki barglari bandli, uchburchak-dumaloq shaklda patsimon qirqilgan. To'pgullari solinib turadigan, dumaloq shaklli savatchalar, gullari mayda, sariq, mevalari uchi o'tkirlashib kelgan qo'ng'ir rangli cho'zinchoq shaklli.

May oyidan boshlab gullaydi, mevalari iyul-sentabr oylarida yetiladi.

To'qaylarda, ariq bo'ylarida, yo'l chetlarida, tog'larning o'rta qismigacha bo'lgan joylarda uchraydi.

Qashqadaryo viloyati adir va tog' zonasidan tashqari, Toshkent, Samarqand, Farg'ona, Andijon, Surxondaryo viloyatlarida uchraydi.

Umumiy tarqalishi: O'rta Osiyo, Kavkaz, Sibir, G'arbiy Yevropa, Eron, Afg'oniston, Shimoliy Hindiston, Shimoliy Amerika.

Ximiyaviy tarkibi: Bu o'simlikning o'ti va barglarida 2% ga qadar efir moyi, flavonoidlar, organik kislatalar, karotin, vitamin, S oshlovchi moddalar bor. Barglarida anabsintin degan moddalar bu o'simlikka hos taxir maza beradi, uning yallig'lanish va mikroblarga qarshi ta'siri ham shu moddalarga bog'liq.

O'zbekistonda o'sadigan ermonning yer ustki qismidan arabsin degan yangi alkaloid modda ajratib olingan.

Ishlatiladigan organlari: o'ti, gullab turgan yer ustki qismi, ildiz yoni barglari.

Ishlatilishi: Xalq tabobatida ermon o'ti qaynatmasi ovqat hazmi buzilganda, jigar, me'da, taloq, o't pufagi kasalliklari, bavoril, bezgakda davo uchun, shuningdek ishtahani ochish, uyquni joyiga keltirish uchun ichiladi, uni gijja haydaydigan, yara jarohatlarning bitishini tezlashtiradigan vosita tariqasida ham ishlatiladi.

Ibn Sino Ermon qaynatmasini eski ko'z kasalliklariga davo qilish, asliga keltirish uchun ishlatgan. O'tidan siqib olingan suvni esa, sariq kasalligi va ishtahani ochish uchun buyurgan.

Bu o'simlikdan tayyorlangan galen preparatlar yuqori nafas yo'llari qatori, kamqonlik revmatizm, gepatit, bronxial astma singari kasalliklari, uyqusizlik shuningdek, kam quvvatlik holatlarda damlamasi ichiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak darmon dori deb yuritiladi.

Qoqi o't - Taraxacum pseudoalpinum Schischk. Barcha qismlarida sutsimon shira bo'lgan ko'p yillik o'simlik, ildizi yo'g'on, etdor bo'lib, kam shoxlanadi, uzunligi 60 sm ga, diametri 2 sm ga boradi. Barglari cho'ziq nashtarsimon shaklda, ildiz yonida to'p barglar hosil qiladi. Qoqi o't bo'yi 5-30 sm gacha boradigan ichi kovak gulpoyalar chiqaradi, gulpoyalari bir nechta bo'ladi va uchiga tomon sal inchigka tortib boradi. Gullari sap-sariq bo'lib, diametri 3-5 sm keladigan yakka-yakka to'pgullar-savatchalar hosil qiladi. Mevasi kumushsimon – qo'ng'ir tusli mayda urug' urchuq shaklida bo'ladi.

April-may oylarida gullaydi, may-iyun oylarida mevalari yetiladi.

Qoqi o't aholi yashaydigan joylarda, bog'larda, ekinzorlarda, ariq bo'ylarida, va nam yerlarda o'sadi.

Qashqadaryo viloyatidan tashqari, respublikamizning Toshkent, Farg'ona, Samarqand, Andijon va Surxondaryo viloyatlarida uchraydi.

Umumiy tarqalishi: O'rta Osiyo, Eron, Afg'oniston, Xitoy, Hindiston, Amerika, Avstraliya.

Ximiyaviy tarkibi: Qoqi o‘tning to‘pgullari bilan barglarida triterpek spirtlar, vitamin S va B₁₂, shuningdek temir, kalsiy, ftor va boshqa moddalar bor. Ildizlaridan ham triterpek birikmalar – tarakseral, psevdotarakseral ajratib olingan. Bundan tashqari, qoqio‘t ildizlarida inullin, kauchik, achchiq glyukozid, shilimshiq moddalar, yog‘li moy organik kislotalar bor.

Ishlatiladigan organlari: ildizlari, ba’zida barglari bilan birga kavlab olinadigan ildizlari kuzda kavlab olinadi, barglari bilan ildizlari esa o‘simlik gul chiqarmasidan ilgari bahorda yig‘iladi.

Ta’siri va ishlatilishi: Xalq tabobatida qoqi o‘tdan ishtaha ochadigan achchiq dorilar tayyorlash uchun ko‘proq foydalaniladi. Bundan tashqari, qoqi o‘t siydik va o‘t haydaydigan, terlatadigan, balg‘am ko‘chiradigan, ichni yumshatadigan hossalarga ega. Qoqio‘tdan tayyorlanadigan galen preparatlardan kamqonlik, umuman quvvatsizlikda, nafas organlari kasalliklari, qandli diabetda, qorin damlab, qabziyat bo‘lib yuradigan mahallarda, bavoril, sariq kasalligi, o‘t-tosh kasalligi va boshqalarda foydalaniladi.

Ibn Sino qoqio‘tning sutsimon shirasini jigar, taloq kasalliklari, istisqo davosiga ishlatgan, uni badanning so‘gal toshgan, qadoq bo‘lgan, ilon-chayon chaqqan joylariga surishni buyurgan. Chayon chaqqan joyga yangi qoqio‘tni mayin qilib ezib, malham qilib qo‘ysa ham bo‘ladi.

Zamonaviy tabobatda qoqio‘tning ildizi damlama va kukun holidan ishtaha ochish, o‘t haydash va ichni yumshatish uchun qo‘llaniladi. Uni umumiy darmonsizlik va ko‘krak og‘rig‘i mahallarida ham buyuriladi. Qoqio‘t preparatlari qondagi xolesterin miqdorini kamaytirishga yordam beradi, shuning uchun aterosklerozda ham foydali deb hisoblanadi.

Qoqi o't - *Taraxacum pseudoalpinum* SchischK

Bo'ymadaron - Achillea millefolium L. Murakkabguldoshlar oilasiga mansub bo'lib, viloyatimizning qir, o'tloq, yo'l yoqalari, bog'lar, tog' yonboshlarida va boshqa yerlarda o'sadi. Bo'ymadaron ko'p yillik, bo'yi 30-70 sm ga yetadigan o't o'simlik. Poyasi bir nechta, tik o'suvchi, yukori qismi shoxlangan. Bargi uch marta patsimon ajralgan, poyada bandsiz ketma-ket joylashgan. Barglari yashil rangli, ustki tomoni tukli. Gullari oqish, savatchaga to'plangan. Savatchalar o'z navbatida qalqonsimon to'pgulni tashkil etadi. Mevasi yassi, tuxumsimon, kul rang pista. O'simlik bizning sharoitimizda iyun-avgust oylarida gullaydi, mevasi yozning oxiri va kuz boshlarida pishadi.

Tabobatda ishlatilishi: Bo'ymadaron xalq tabobatida qadimdan qon to'xtatuvchi, yara bo'lgan va jarohatlangan joylarni, oshqozon ichak xastaliklarini, zotiljam, bosh og'rig'ini davolovchi, ishtaha ochuvchi, siydik haydovchi vosita sifatida ishlatilib kelingan. O'simlik gullarining ko'kuni, gijja tushiradi.

Bo'ymadorondan buyrakdagi toshni tushirishda, nafas yo'li shamollaganda foydalanilgan. Abu Ali Ibn Sino o'simlikning o'ti ayniksa gullaridan tayyorlangan damlamalarni tarqab ketishi qiyin bo'lgan shishlar, lat yeyish, et uzilishi, bel og'rigi kabi kasalliklarni davosi sifatida hamda buyrak va toshlarini tushuruvchi omil sifatida ishlatgan. Ilmiy meditsinada bo'ymadaron o'simligi asosida tayyorlanadigan preparatlar oshqozon ichak xastaliklarini davolashda, ishtaha ochuvchi hamda qon to'xtatuvchi omil sifatida ishlatiladi. Bizning o'lkamizda bo'ymadaronning boshqa bir turi - Boshog'riq o'ti - (*Achillea Santoliiia* L) shifobaxshligi bilan mashhur. Bu o'simlik ham xalq meditsinasida oshqozon kasalliklarini, turli qon ketishlarni, o'pka silini davolashda ishlatiladi. Buning uchun o'simlikning yer ustki qismidan damlama tayyorlab ichish lozim. Abu Ali ibn Sino bu o'simlikning yer ustki qismidan, ayniqsa, gulidan tayyorlangai qaynatmani qaytishi qiyin bo'lgan shishlarga, et uzilganda va radikulit kasalligiga davo qiluvchi hamda siydik haydovchi, buyrak va siydik pufagidagi toshni tushiruvchi dori sifatida ham ishlatgan. Bulardan tashqari, nafas olish qiyinlashganda damlamadan ichishni buyurgan. Bo'ymadoron gulidan kosmetika sohasida keng qo'llaniladi. Undan tayyorlangan damlama bilan kompress qilinsa, kishi yuzidagi xusnbuzar, chipqon, sizlogich va boshqa toshmalarga malham bo'ladi. O'simlikdan olinadigan efir moylari sanoat ko'lamida tayyorlanadigan moy-upa, xushbo'y laseonlar tarkibiga qo'shiladi. Ular terni latiflashti-radi, rangini tiniqlashtiradi.

Dorivor gulhayri - Althaea officiiialis L. Tibbiyotda gulhayrining quyidagi turlari ishlatiladi. Dorivor gulhayri - *Althaea officinalis* L; Oq gulhayri - *A. Nudiflora* lincll; Pushti gulhayri - *A. Litvinavii* hjin. Gulhayri turlari Gulhayridoshlar (*malvaceae*) oilasiga mansub bo'lib, bizning viloyatimizda dorivor gulhayri va pushti gulhayrilar uchraydi. Viloyatimizning tuqayzorlarida, botqoqliklarda, bog'larda, tog'larning yon bag'irlaridan tortib. o'rta qismigacha bo'lgan joylarda o'sadi. Dorivor gulhayrining bo'yi 60-180 sm bo'lishi mumkin. Poyasi tik, ko'p shoxlanmagai, gullari to'g'ri, 5 bo'lamlı, ikki jinsli, poyaning yuqorisidagi barglar yaxlit, tuxumsimon, o'rta va pastki qismidagi barglari uch,

besh bo'lakli bo'lib, poyada ketma-ket joylashgan. Gullari pushti, oq, ba'zi turlari och binafsha rangli, asosan sariqroq bo'lishi mumkin, ular barg qo'ltig'iga, poya va shoxchalari uchiga joylashadi. Mevasi yassi, yumshoq, serurug', kuruq meva. Iyun-avgust oylarida gullaydi, mevasi iyul-sentabrda pishadi. Gulhayrining ildizi, ba'zan bargi ishlatiladi. Bargini o'simlik gullaganda yig'iladi va soya yerda kuritiladi. Ildizi kuzda kavlab olinadi, tuproqdan tozalab, suv bilan yuvib, ochiq havoda quritiladi.

Tabobatda ishlatilishi: Abu Ali ibn Sino gulhayri ildizidan, bargidan va urug'laridan tayyorlangan damlama bilan yo'tal, qon to'purish, zotiljam va buyrak kasalliklarini davolagan. Buyuk tabib gulhayri ildizi asosida tayyorlangan dori darmonlarni ko'krakni yumshatuvchi, balg'am ko'chiruvchi omil sifatida tavsiya etgan.

O'rta Osiyoda xalq tabobatida gulhayri turlari ildizdan tayyorlangan damlama ko'k yo'tal, o'pka shamollashi, nafas qisim, ko'krak og'rig'i kasalliklarida yumshatuvchi. og'riq qoldiruvchi va balg'am ko'chiruvchi dori sifatida ishlatiladi. Bulardan tashqari, dizenteriya, buyrak yarasi kasalligida, tamoq yallig'langanda, bolalarning ichi ketganda ko'llaniladi.

Ilmiy tibbiyotda gulhayri turlarning dorivor preparatlari (damlama, suyuq ekstrat, sharbat) bolalarning nafas yo'llari kasalliklarida ta'sir etuvchi dori sifatida qo'llaniladi. Kub shaklda qirqilgan ildiz nafas yo'llari kasalliklarida ishlatiladigan turli yig'malar choylar tarkibiga kiradi.

Gulhayri o'simligining yer ustki qismidan dorivor preparat - mukoltin olingan. Bu preparat yuqori nafas yo'llari va o'pka yallig'lanishi kasalliklarida balg'am ko'chiruvchi dori sifatida ko'llaniladi. O'simlik gulining damlamasi buyrak va qovoq kasalliklarida siydik haydovchi vosita sifatida ishlatiladi.

Gulhayri gul tojbargaridan teri, shoyi va jun matolarni bo'yashda foydalaniladi. Chunki gulhayri gulbarglari o'zida qizil, zangori hamda binafsharang bera oladigan malvidin pigment saqlaydi. Gulhayri ildizidan kleyster tayyorlash, o'simlikning poya va shoxchalardan a'lo sifatli qog'oz hamda arqonlar tayyorlash mumkin. Gulhayri gullari arilar uchun yaxshi oziq hisoblanadi.

Gulhayridan damlama tayyorlash uchun birorta idishga 2 stakan miqdorda qaynatib sovutilgan suv qo'yiladi va uning ustiga 4 choy qoshiq maydalangan ildizidan solib 8 soat davomida qo'yib qo'yiladi. So'ngra suzib olib sharbatidan kuniga 3-4 mahal yarim stakan miqdorida ichiladi.

Guldan sifatli rang olinib, oziq-ovqat sanoatida ishlatiladi. U o'zidan xushbuy hid ajratadi.

Dorivor gulhayri - Althaea officinalis L.

Zubtutum – *Plantago* L O'zbekistonda zubtutumning quyidagi turlari shifobaxsh o'simlik sifatida uzoq vaqtlardan beri ishlatib kelinadi.

Lansetsimon zubtutum(bargizub)-Plantago Lanceolata L, katta zubtutum-Plantago major L. Bizning viloyatimizda soy va ariqlar bo'ylarida, yo'l chetlarida, o'tloqlar va batqoqlangan joylarda, daryolar bo'ylarida, bog'larda, tog'larning o'rta qismigacha bo'lgan yalangaliklarda o'sadi. Zubtutum ko'p yillik, kalta va yo'g'on, ildizpoyali o't o'simlik. Gul o'qi bitta yoki bir nechta, buyi 10-70 sm ga yetadi. Bargi bandli, keng tuxumsimon ellipssimon, o'tkir uchli bo'ladi. Ba'zan pastki qismi sal tishli, uzunligi 12 sm gacha boradi. Gul barglari tik o'sadi, uchidan uzun boshqoqcha chiqaradi. Gullarni mayda, ko'rimsiz, gultojisi kulrang- qo'ngir tusli. Mevasi ichida tuxumsimon shaklli mayda-mayda urug'lar bo'ladigan ko'sakcha. May oyidan boshlab gullaydi, mevalari avgust-sentabrda yetiladi. Mevasi pishgan vaqtida yig'iladi va yanchib, elab tozalab, urug'i ajratib olinadi.

Ishlatiladigan organlari: Barg va urug'i.

Tabobatda ishlatilishi: Xalq tabobatida bu o'simlikdan me'da, ichak va o'pka xavfli o'smaliklariga davo qilish uchun foydalaniladi. Undan tayyorlangan galen preparatlar jigar, buyrak kasalliklari, diabet ko'z kasalliklari, qon ketar mahalida, shuningdek farzandsizlikda ham naf beradi. Ildizdan tayyorlangan damlamani isitma, yo'tal mahalida, sil bilan og'rigan kasallarga buyuriladi, zaharli hashorotlar va ilon chaqqanida og'riq qoldiradigan vosita tariqasida ishlatiladi. Yanchilgan urug'i surunkali ich ketarga yaxshi davo bo'ladi deb hisoblanadi.

Ibn Sino zubtutum barglaridan yara-jarohatlarni bitiruvchi, qon to'xtatuvchi vosita tariqasida foydalangan, urug'larini esa qon tuflash mahalida, jigar, buyrak kasalliklarida, shuningdek ichak yaralari va ich ketarga davo qilish uchun ishlatgan.

O'rta Osiyo xalq tabobatida zubtutumning ishlatiladigan o'rni ko'p, uni ichburug', bovosil, kolit, so'zak kasalliklarida buyuriladi. Urug'idan tayyorlangan qaynatmani bolalar ichi buzilganda beriladi, issiq tushiradigan vosita sifatida ishlatiladi. Yangi barglari chipqon va boshqa yara-chaqalarga quyiladi.

Ilmiy tabobatda bu o'simlikning barglaridan tayyorlangan 20% li ekstrakti yara-jarohatlar bitishiga yordam berib, yiring chiqishini kamaytirishi,

to'qimalarning et olishini tezlashtirishi. arterial qon bosimini pasaytirib, tinchlantiradigan va uxlatadigan ta'sir ko'rsatishi aniqlangan,

Zubtutum urug'lari qondagi qand miqdornii kamaytirib, ich ketarni bosish xususiyatga ega. Zubtutum bargidan tayyorlangan damlama ishtaha ochadigan, balg'am ko'chiradigan va dermotitlarga davo bo'ladigan vosita tariqasida ovqatdan 15 minut ilgari 0,5 stakandan ichiladi.

Kungaboqar – Heliantus annus L. Kungaboqar 4 m gacha bo'y cho'zadigan bir yillik o'simlik. Ildizi ko'p shoxlanadigan o'q ildiz. Poyasi yog'ochlanib boradigan bo'lib, oq tusli po'kaksimon o'zagi bor, odatda shoxlanmaydi, eng uchidan bitta yirik savatcha chiqaradi. Braglari yirik, bandli, navbatma-navbat joylashgan, barg yaprog'i tuxumsimon shaklda bo'lib, uzunligi 30 sm gacha boradi, chetlari tishli qattiqqina tuklar bilan qoplangan. To'pgulli diametri 40sm gacha boradigan ko'p gulli savatcha, savatchasining chetidagi gullari och sariq rangda. Mevalari to'rt qirrali yoki ikki tomoni qisilib kelgan, konussimon urug'li meva.

Iyun-avgust oylarida gullaydi, mevalari avgustda yetilib, sentabrda pishadi.

O'zbekistonning hamma yerlarida ekiladi.

Umumiy tarqalishi: Vatani Amerika. Dunyoning barcha mamlakatlarida yetishtiriladi.

Ximiyaviy tarkibi: Kungaboqar urug'ida 38% gacha moy, 19% gacha oqsillar, 27% uglevodlar, 2% gacha fitin, shuningdek limon, moy kislata va boshqa organik kislatalar: to'pgulli va barglarida salantat kislata; chetki gullarida betalin, xolin va boshqa asoslar, flavonoidlar, karotin va boshqa birikmalar bor. Kungaboqar gul barglarida yana saponinlar, barglarida karotin va qatron moddalar ham topilgan.

Ishlatiladigan organlari: Savatchasining chetidagi gullari, barglari va urug'lari.

Ta'siri va ishlatilishi: Xalq tobobatida gullari, barglari va savatchalaridan tayyorlangan damlama, qaynatmalar, revmatizm, nevralgiya, radikulit, sariq kasalligi davosiga, shuningdek me'da va yurak og'riqlari mahalida ishlatiladi. Gullarida tayyorlangan qaynatmadan gripp va o'tkir respirator kasalliklarda ham foydalaniladi.

Barglari va gullarining ekstrakti ishtahani ochib ovqat hazmini yaxshilaydigan vosita tariqasida ham ishlatiladi.

Ilmiy tabobatda kungaboqarning to'la-to'kis o'rganilgan emas. Lekin uning tarkibidagi yog'larning xolesterin almashinuvini yaxshilab, uning sintezi va tomirlar devoriga o'tirib qolishini kamaytirishi aniqlangan. Ba'zi moddalar bilan zaharlanishda kungaboqar ularning kuchini kesadigan, ziddi zahar o'rnini bosadigan o'simlik hisoblanadi.

Kungaboqar moyi teri kasalliklari klinikasida, ateroskleroz mahalida ko'p ishlatiladi. Undan har xil emulsiyalar tayyorlash uchun yaxshigina o'rab oluvchi vosita tariqasida yo'tal va me'da og'riqlarida ham foydalaniladi, ba'zan uni surgi sifatida (30-40 ml dan) va o't pufagi ishini kuchaytiradigan vosita sifatida qo'llaniladi.

Dastarbosh- *Achillea filipendulina* Lam

Itburun (Rosa canina L.). Ra'noguldoshlar oilasidan, bo'yi 3 m gacha yetadigan butadir. Shoxlari yoysimon tarvaqaylagan, qattiq tikanlari siyrak joylashgan. Aprel-may oylarida gullaydi. Mevasi iyul-oktabr oylarida pishadi. U jumhuriyatimizning tog' daryolari va jilg'alari qirg'oqlarida, bog'larda, yong'oqzorlarda va o'rmonlarda o'sadi. Xalq tabobatida meva qaynatmasi va damlamasi ichak faoliyati buzilganda va infeksiyalarda burishtiruvchi vosita sifatida, milk kasalliklarida og'iz chayish uchun ishlatiladi. Meva ekstrakti-xolosos xoletsistitda, sariq kasalligida, jigar hamda o't pufagining boshqa kasalliklarida qo'llaniladi.

Itburun (Rosa canina L.).

Marmarak - *Salvia sclarea* L

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. С.М.Мустафаев «Лекарственные растения Сурхандарьинской области» Ташкент 1963 г.
2. С.М.Мустафаев «Основные черты растительного покрова бассейна р. Кашкадарьи» Ташкент 1974 г.
3. Сохобиддинов С.С. Дикорастущие лекарственные растения Средней Азии. Гостиздат. УзССР Ташкент 1948 г.
4. Набиев М., Шальёнов В., Иброҳимов А. Шифобахш неъматлар Тошкент “Меҳнат” 1989 й.
5. Мурдахаев Ю. Ўзбекистонда ватан топган доривор ўсимликлар “Фан” Ташкент.
6. Холматов Ҳ.Ҳ., Ҳабибов З.Ҳ., Олимхўжаева Н.З. “Ўзбекистоннинг шифобахш ўсимликлари” Тошкент Ибн сино номидаги нашриёт 1991 й.
7. Каримов В., Шомахмудов А. Халқ табobati ва замонавий илми тибда қўлланиладиган шифобахш ўсимликлар. Тошкент Ибн сино номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси 1993 й.